

„...szűk térben nincs más út, csak a magasba”

BESZÉLGETÉS SZILÁGYI DOMOKOSRÓL CSIKI LÁSZLÓVAL

– *Csaknem húsz év telt el Szilágyi Domokos halála óta. Változott-e a költő-barát, Csiiki László megítélése „Szisz” költészetéről?*

– Azt hiszem, nem Szilágyi Domokos barátainak, hanem az ellenfeleinek a véleménye változott. Költőnek ellenfelei azok is, akik nem vesznek róla tudomást, rosszul vagy félreértik. Szisznek már kis idővel a halála után akadt olyan méltatója, aki életében „pityipalkónak” nevezte. Magyarországon is az első kritika, amely meglehetősen későn jelent meg róla, igencsak fanyalgó volt. Nagy László is, akinek egy kötetét Szisz – állítólag – kézzel lemásolta, csak a gyászbeszédre készülve fedezte fel magának (naplójában mindvégig helytelenül becézi azért), és még azután tiltakoznia is kellett, amiért a róla szóló írását eldugott sarokba tördelve hozta a lapja.

Ma is, amikor Szilágyi Domokosnak kultusza támadt már, többször pontatlan adatokat közölnek róla: hogy Batizon született volna, holott Nagysomkúton született (1938. július 2-án), és hogy 1976. október 27-én felakasztotta volna magát. Pedig nem. Az emberre az is jellemző, milyen halálnemet választ. Szisz elbújt a kertek alá, és mintegy belső erőszakkal végzett magával, nem látványosan, nem durván. Ilyen volt. Előbb elküldte leveleit, elrendezte családi, szerelmi, hagyatéki, kiadói ügyeit, tudatosan. Sajnálom, hogy az emlékezősekben többnyire csak az utolsó, nehéz évei szerepelnek. Nálam régebbi, fiatalkori ismerősei vallhatnának pedig ifjonti kaján alakjáról, a vagabundusról, a tornászverseny győzteséről, az anyaimádó, anyaszomorító fiúról, a botor szerelmesről, aki Hervay Gizella férjeként jó ideig egy bukaresti kirakatos üzlethelyiségben éldegélt, és komolynak mondott lapokat bosszantott álnéven küldözgetett bohóckodásaival, vagy barátaival az elmeosztályra elvonulva magánfaliújságot szerkesztett, ő írta rá a vezércikkeket, ami abban a „környezetben” kimutatta a vezércikkek igazi természetét; szólhatnak az Eminescu útjait bejáró érzelmes riporterről, az alkalmi tévérecenzensről, botrányt kavaráó Ady-cikkéről (hogy Adynak nincs tizenöttnél több jó verse, persze az is elég), a romániai magyar irodalom hivatal által is szentesített nagyjainak önhitt nyilatkozatairól írott pamfletjéről, amellyel mindhiába házalt a lapoknál, pedig az csak az illetőktől vett idézetekből állt... Nem tudja ez, hol él? – kérdezték erre sokan. Jó kérdés, csak hiábavaló.

De amúgy csendes volt. Életében is a halk különösége tűnt fel. A hatalmas tányérsapkája, a kopaszra nyírt feje, sétatottal imbolygó alakja. Költészetét is inkább különösnek tartották a kortársai, mint jelentősnek. Talán, mert nem tudták hová tenni. Ráadásul mindegyre más irányban próbálkozott, mint azt az ítések elvárták tőle, és azok aztán meggorrogtak rá, mert nem az általuk kiszabott utat követte. Impresszionisztikusnak mondható, zárt formájú versek után váratlanul avantgárd, formabontó szövegekkel jelentkezett, és amikor nagy nehezen elfogadták ilyennek (egyik tekintélyes közéleti kritikus szerint „elbeatesedett”), újra a klasszikus formákhoz tért vissza. Volt, aki ezt hanyatlása jelének tartotta. Ekkor írta legjobb verseit. De a „legjobb” sose kvadrál.

Mindennek megértéséhez tudni kell, hogy a romániai magyar irodalom irányadó hányada a közéletiséget mintegy kötelezőnek vélte (helyzetét tekintve jogosan), a népi

hagyományt, hangvételt kérte számon a költőkön, akiknek képviseleti szerepet szánt. Szisz nem felelt meg ezeknek az „elvárásoknak”. Vagy mégis. Éppen csak kifinomultabban, valóban a költészet szintjén volt közéleti, közérzeti és népi. Már azzal is, hogy mindegyre szembefordult az „elvárásokkal”. „Vég időkig túrhetetlen / amit túrve ülhetek” – ezt írta. Ez elég.

– Szilágyi Domokos költészetében felismerhető a József Attila-i örökség: a rendteremtő, szintézisalkotó szándék, az önpusztító szenvedélyesség és a tragikus hangokat átszínező játékoság. Tudatosan vállalta ezt a hagyományt, vagy két hasonló egyéniség véletlen találkozása volt csupán?

– József Attila költészete akkor és olyan sokféle, valamelyik részéhez nyilván kapcsolható a Szilágyi Domokosé is. Semmiképpen sem a mi diákkorunkban hivatalos tananyagban szereplő, osztályharcos, politikus vonulathoz azonban. Szisz önpusztításá ráadásul nem a költészetében ment végbe. Az folyamatos épülés. (Abban a történelmi, kisebbségi közegben már-már természetes volt, hogy az ember végez magával, mielőtt mások tennék ezt vele.) A „szintézis” pedig azt jelentheti, hogy mindent tudott a költészetről, tehát használta az addigi formáit, fogásait.

Költői pályájának első felében derűs, gyakran ironikus (együttal érzelmes), majd hovatovább groteszk, végül tragikusan fájdalmas lett. Rezignált is egy kicsit. Végül eljutott a József Attila-i letisztult tragikumhoz, a maga különös módján persze. Eljutott valami egzisztenciális lecsupaszodásig, kitarukozásig, amikor már nincs egyéb megfontolás, és védelem sincsen. A „külső körülmények” beépülnek a költészetbe, amely azonban már a költő maga. Ha ez szintézis, akkor legalább annyira emberi, mint művészi. Én magam az igazi alkotói drámának azt tartom, amikor a költő versei sorsára jut, olyannyira azonosul velük, hogy valójában már beszélnie sem kellene, hiszen mondandójának kifejeződése ő maga, a személye, az élete. (Lásd: Radnóti, akihez szintén hasonlítható.) Ő maga, ha megszólal, természetesen beszél már, nem kell keresnie a szót, a formát. Ez az iszonyú „spontaneitás” érezhető Szilágyi Domokos és József Attila utolsó periódusában. Jelenthet az is valamit, hogy mindketten a „versszerű vers”, a hagyományos formák kényszerei, megtartó keretei közé tértek vissza végül. Ez is mond valamit arról, hogy *mi* a költészet, milyen, mire való. „...és ebbe más is belehalt már.”

– „*Én játszom ugyan, / de ti / vegyetek komolyan*” – írja Szilágyi Domokos Nyár című versében. A játék nem a könnyedség kifejeződése volt, hanem inkább költői kísérlet önmaga megmutatására?

– Ne feledjük, hogy egy későbbi versében azt is írta: „ti játsszatok, / én őrizem a látszatot”. Miféle „látszat” lehetett az? Maga az élete? Valami halálos komolyság talán? Ő nem fennkölt, patetikus módon próbálta megfogalmazni ezt, mintegy hűségét bizonyítva mindahhoz, amit jobb híján örök emberi értékeknek nevezünk, és ami a kultúrában, a nyelvben őrződött meg. Ne feledjük, hogy nagyon művelt volt. Fogalmam sincs, honnan szerezte a műveltségét, a református lelkészi családjából, az akkor még jó szinten működött kolozsvári egyetemen, vagy olvasmányjaiból. Leginkább az érzékenységből. A zseni lényege, hogy gyorsabban tanul (talán Hemingway mondta ezt). Egy ízben úgy döntött, hogy megtanul angolul. Olyan boldog lett ettől, hogy megünnepelte a dolgot, még mielőtt megtörtént volna. Egyedül, egy kocsmasarokban ünnepeelt. De – sok fogadkozóval ellentétben – ő megtanulta azt a nyelvet. Gondolom, a nekiszánástól volt boldog. És nyilván bízott annyira magában, hogy végigviszi, amit elhatározott, hogy euforikus lett tőle. A révülete, a felfokozottsága ilyen természetű tehát. A játékosága is hasonló. Gyakran keserves játékoság az. Mint aki tudja, a ko-

molyság, a tragikum – bármily őszinte vallomásban is – szinte hiteltelen már csupa rémes hétköznapot sorjázó korunkban. És nem akarta úgy kultiválni sem a tragikumot, mint az akkor szokásban volt a romániai magyar irodalom jeleseinél és utánzóiknál. (Nem hiába írt annyi paródiát!) Muszájból játszott. És rendkívül tudatosan. Élvezte is, persze. Ő csinálta szerintem a magyar irodalomban a legjobb – mert legtöbbet mondó és nem formai kényszerből született – enjambement-okat, sormetszeteket. Egy-egy sor, gondolat, szó megszakítása nála önmagában is jelez valamit, kérdésessé, kétségessé teszi a sor „komolyságát”, az állításokat, már-már a létezésüket. Kiszámított módon használta ugyanakkor az ismétléseket, a rákérdéseket is, addig fokozva, amíg más jelentést nyerne. A sugallata számomra az: nincs bizonyosság. Ódon vagy biblikus kifejezésekkel jelenített meg köznapi helyzeteket, érzéseket; azok is a „játékosság” kellékeinek számíthatók. Ha létezik könnyed biblikusság, az övé olyan. Lehetetlen dolog ez. És ő megcsinálta!

Persze, van némi fölényfitogtatás is ebben a játszadozásban. Hogy ő tudja. Ő képer rá. Birtokában van a... Avagy birtokába juthat, mint az angol nyelvnek, s előre ünnepelheti. De hát természetétől fogva ironikus, játékos volt, és nemcsak közeleti, költészeti, hanem emberi viszonylataiban is. Olvassuk el a *Tücsök és a hangya* című persziflászát. Egy közismert költő – és magatartásforma – paródiája. Tiszteletlen. De a vers gondos megformálása az akár parodizált költészet mélységes tiszteletét és birtoklását jelzi.

Lehetséges, hogy ezekben az egyre szaporodó játékokban túljutott az emberi érzelmek kötelező, szokványos tiszteletén. Átélté, kitapasztalta őket, tudta, mennyit érnek, mennyire kisszerűek lehetnek. Nagyon emberi folyamat ez, és nagyon tragikus, esendő. Posztumusz kötetének utószavában valami olyat írtam annak idején: magas talapzatra emelte a közhelyeket, kimutatva ezzel valódi természetüket, nagy súlyokat könnyedén magasba perdített, és semmiségeknek súlyt adott. Ez a játékossága.

– „Négykezes” játéknak tekinthetők a Palocsay Zsigmonddal közösen írt *Fagyöngy-versek*?

– Palocsay Zsigmond – Isten nyugosztalja őt is – a ritka barátainak egyike volt. Ugyanakkor a tisztelője. Egyszer, kétnapos bolyongásunk után Zsiga bá' (így szólították) csakis az ő kedvéért hazarohant a hegedűjéért, és aztán fél napon át húzta neki. Mindenfélét, vegyesen. Nem mellékes, hogy Szisz nemcsak szerette a komolyzenét, hanem már-már szakértője volt. (Utolsó évében, köszvényes, merev ujjakkal meg akart tanulni zongorázni, és sokat járt olyan hangszer után, amely befér a kolozsvári tömbházlakás szűk szobájába. Érezni, csinálni akarta ezt is!) Élményeim közé tartozik, hogy egy Csajkovszkij-zongoraverseny kétféle előadását összehasonlította, elemezte egy átfülledt bukaresti hallásban. Azt sem jókedvében tette. Közben nagyokat, sötéteket hallgatott. Ettől a hallgatásától sokan félték.

Lehet, hogy Palocsay ajánlata a „négykezesre” jól jött neki egy ilyen állapotában. Vagy segíteni akart a barátján azzal, hogy társául szegődik. Palocsay emberként és különös, népi, kültelki botanikai, nyelvi rétegeket felszaggató költőként biztosan izgatta. Üdítette is, gondolom. Provokálta, nyilván. Tudomásom szerint, a *Fagyöngy* Zsiga bá' kezdeményezésére, sőt, kérésére született. De ha elolvassuk, kiderülhet, hogy nem „négykezesek” azok a darabok, még csak hívó- és válaszverseknek is nehezen nevezhetők. Szilágyi értelmezte, azaz magához hasonította a Palocsay által szállított „anyagot”, valami égi magasba lökte az őstalajt. Az egész költészettel ilyen viszonyban állt. Parafrazálta Weörest, és intarziákat készített Csokonaiból, Vörösmartyból. Eközben

Arany János volt a nagy szerelme. Kötetnyi tanulmányt írt róla. De ebben a Fagyöngyben, mondhatnám, Palocsay „nem rossz”, és Szisz nem igazán jó. Fogva tartják egymást. A kihívást viszont elfogadta ez alkalommal is.

– *Művészete a legmélyebb, legősből gyökerekből szöveje nedveit, ugyanakkor ezek keverednek a legmodernebb irodalmi törekvésekkel. Talán Bartók zenéje is inspirálta?*

– A költő onnan vesz, ragad, ahonnan tud. Jellemző rá, mit választ. Szilágyi Domokos a nyelv minden rétegében megmerítkezett, mohón és euforikusan. A népdal nála valamiféle ráolvasás, nem is az értelme a fontos, hanem a szépsége, a valóban ősi ritmusa: az, hogy népdal, nem más. Bibliafordításunk is megőrzött belőle valamit, és nyelvileg gyakran elég pogánynak hangzik. Szisz abból is merített; azt hiszem, ez a pogányos kereszténység nagyon is megfelelt neki. Mint beszédmod. A virágénekekben viszont olyan eredeti, mintha nem lenne mintája. Nem tudom, ezt hogy csinálta, s mind ebbe miképpen vitte be a tudományos szakzsargont úgy, hogy ne legyen disszonáns.

Ami Bartókot (a vers: *Bartók Amerikában*) illeti, aki egy időben divatban volt a költészetben, a róla írt versében számomra az otthonosság-idegenség kettőssége a fontos, lényeges. Ennek kifejezése a kettős nyelvezet. Egyik, az otthonos része a népdal – de az is saját átköltésben. „Használta” Bartókot is. A zenéjét éppúgy, mint az eszményét, az elvet. Első olvasatra – főként a Bartók kutatta népek említése miatt – valami közép-európaiságot sejdíthetnénk. Az is benne van. Azt hiszem azonban, Szilágyi Domokos az általános emberi érzelmek, magatartásformák, válságok felé közelített inkább, mondhatni, a művészet hordozta örökkévalósághoz, amikor a nemzeti jelleg megnyilvánulási formája az emberi lényeknek. Ezért az ősi rétegek.

Szilágyi Domokos pedig szülőhazájában érezhette magát idegennek. Ha így nézzük, Bartók Amerikája metafora. Talán maga Bartók is az.

A romániai magyarság önvédelmének akkor is fontos része volt a nemzeti, azzal együtt a népi jelleg hangsúlyozása. A közéletben ennek nem nyílt tere, ezért a művészetben jelentkezett. Ily értelemben Szilágyi Domokos nemcsak hogy magyar, hanem kisebbségi magyar. Vagyis minőségi. A sok elhullott jobb maradéka a java. A mód, az alap, a hangnem azonban a maga történelmi kifinomultságában éppúgy adott és természetes volt számára is, mint Bartók számára. Az össznemzeti-összemberi lényeg – márpedig kell léteznie ilyennek – paradox módon látszólagos ellentétében, kisebbségi helyzetben, állapotban jelentkezik. És ez sok mindent megmagyaráz Szilágyi Domokos költészetében. A reflexeit, a szófűzését mindenképpen. A görceit, zavarait is.

– *Szilágyi Domokos szinte páratlan ismerője és tudatos alkalmazója volt a líra legkülönbözőbb formáinak: a szonettől a népdalon át a szabadversig, a hexametertől a balladzsán át a montázsversig alig volt költészetében ki nem próbált forma. Hogyan lett ebből egységes életmű?*

– Az egyszerű válasz az volna: azért és úgy egységes ez az életmű, mert ugyanaz az ember írta. Szilágyinál azonban minden bonyolult. Mert ő végigkövette a saját és azzal együtt a költészet változásait alkalmanként használva, magához, létállapotához vagy hangulatához, esetleg úri kedvéhez alkalmazva a költői vívmányoknak nevezett műfogásokat, kereteket. Alig bírt megmaradni egyben is. Lehet, hogy egyszerűen unta volna, hogy minden ismert szabályt be kell tartania. Leginkább mégis az őszintesége tartja egyben a művet. Nem a szokásos őszinteség ez. Szinte zsigeri. Pályája minden szakaszában és minden versében éppen azt a formát választotta, vállalta, művelte és bontotta meg, amelyik éppen akkor megfelelt neki. Ebben állt a szabadsága. Gondoljuk el, egy rabul tartott nemzetrész költője azt gondol, azt cselekszik, amit akar, és azt

a törvényt szegi meg – a költészetben legalább –, amelyet kedve tartja. Számomra a legklasszicistább verseiben is érződik ez a szabadságra való törekvés. Ennek egyik módja az iróniája, de a kedélyes fortélyosság vagy a formailag különös sormetszetek, melyek mindennek más értelmet adnak. És persze, az asszociációk.

– *Az önkifejezés vágya időnként prózai formában nyilatkozott meg. Elérik-e a lírai alkotások színvonalát ezek a művek?*

– Kevés prózát írt, de sokat fordított, románból, angolból. A prózai írásai többnyire tárcák vagy irodalmi polgárokat pukkanasztó cikkek. Van abszurd színpadi jelenete is; sokan paródiának vélték. Befejezetlen útinaplója érdekes, fintorosan játékos az is. Keveset utazott, kevésszer engedték a határokon túlra. Aztán Majtényi Erikkal egy ócska Volga gépkocsin bejárta a Nyugatot Skandináviáig. Lehet, a „sors fintorát” viszonzta az útleírásban is. Beteg volt már akkor. Jól jött neki ez az utazás: másról beszélhetett, nem a saját nyavalyáiról. Nem volt panaszkodó fajta. Szükszavú is volt életében.

– *Kamasz angyal című versében ezt írja: „Kamasz angyal vagyok... Egy kamasz ördögbe vagyok szerelmes”. Találó ez az önjellemzés?*

– Ha ez a vers önjellemzés, a lényege: a „szerelmes”. Az angyal nem egy testben lakik az ördöggel, csak vágyik rá. Az egylényegűség visszaállítására, mondhatnám. Megkísérti az angyal az ördögöt. Persze, volt benne valami angyali, de pimasz angyal volt, vagyis kamaszos. Ördögnek meg nem elég démoni. Csínytevő ördögfióka volt inkább, mint Vörösmarty Csongor és Tündéjében az a három. De zaklató egyéniség is. Mondtam, hogy sokan félték tőle. A mennyei mivoltától inkább. Kényelmetlen dolog egy angyallal vacsorázni. Leültél egy asztalhoz egy szomorú, fájós lábú angyallal, és arra ocsúdál, hogy felgyújtja a feleséged selyempongyoláját, amit az csakis az ő kedvéért vett fel... Meg olcsó kuplékat énekel, groteszk zöngeményeket. Az ő „kulturkörébe” beletartozott minden, még az ócskaság is. De a komoly zenét szerette, értette, és egyedül hallgatta azt is többnyire.

Ami az önjellemzést illeti, sok mást, másfélét is idézhetnénk tőle. Alakváltó volt; a költészetben mindenképpen. A legrosszabb vicce viszont az öngyilkossága volt. Tündöklően okos ember letére félreértett valamit, egy diagnózist vagy saját magát. Gyanazkodott, hogy csökken a költői ereje, s ez emberi hanyatlásának tünete egyben. És eközben írta azokat a verseket...

– *Költészetünk nagy magyarságostorozó versei nyomán írja a Magyarokban: „kimegy, kitanul és kitér / és szétszóródik, mint a pernye”. Kortársairól, költőtársairól, erdélyi honfitársairól írhatta e keserű sorokat?*

– Először is: ez nem önostorozó vers, mint néhány nagy előzménye vagy akár mintája. Szilágyi a magyarságnak egy akkor elkülönülten, elzártan élő részéből – uram bocsá', kívülről – érkezett a többségi magyarságba. Budapestről visszatérve írta 1974-ben! Efféle magyarsági élményei lehettek, akkor. Másodszor: a Magyarok születésekor még nem indult meg az erdélyi exodus. A szétszórátás tágabb értelmű tehát, legalábbis számomra. Ez *magyarságföltő* vers! De – ha úgy tetszik – ironikus. Tragikusan ironikus. De még jóslatszerű is. Ugyanakkor Szilágyi Domokos erdélyiségének bizonyítéka. Ő sem tudta elképzelni máshol az életét, mint szülőhazájában, melynek sok részét belakta (többnyire albérlőként), de határain túlra soha nem települt, noha volt alkalmra rá.

Ne keverjük és főleg ne tévesszük össze azonban a költőt a versével, ez esetben legalábbis. Szilágyi Domokos esetében csábító lehetőség adódik az efféle azonosításra – én is megtettem –, éppen az őszintesége, a vallomásossága, az „alanyisága” folytán. Megkockáztatom azonban, hogy ebben a versben a népképviselőt nem vállaló költő

mégiscsak az erdélyi magyarok jó részének a véleményét fejezte ki akkor, amikor az anyanemzet erkölcsi és lelkiállapotával szemben a kisebbségben élő magyarok morális fölényét sugallta. Ez munkál szerintem ebben a költeményben. Ugyanakkor az, hogy a kényszerek között élő kisebbségi magyarságból a legelemibb – legjobb, legrosszabb – tulajdonságait, erényeit vagy hibáit sajtolja ki az elnyomás. És a szűk térben nincs más út, csak a magasba.

– Csiki László 1977-ben írta: „Szilágyi Domokos volt rajtunk a seb, melynek kapuján a mindenséggel kerültünk lázító kapcsolatba”. Begyógyult ez a seb, vagy netán újabb keletkezett?

– Nem sokat írtam róla. Ahhoz túl fontos számomra. De akkor, ott az aktuálpolitikai zűrzavarokban és rémségekben a „mindenséget” tartottam helyesnek hangsúlyozni. Hogy ne fogadjuk el a kisebbségi létet. Nem vagyunk kevesebbek, csupán csak számbelileg. Ragaszkodnunk kell a teljes embervoltunkhoz.

Hogy begyógyult-e a seb? Erről annyit, noha érzelmesnek tűnhet, hogy ma is látom néha imbolyogva szembejönni az utcán – a pesti utcán! – a nagy sapkájával, mezítlábra húzott zöld strandpapucsban, mindig vasalt, halványkék ingben. Keskenyen mosolyog ilyenkor, és hümmöget a verseimre. De a személyes érzelmeken túl, gyakran eszembe jut, hogy hiányzik közülünk egy költő, aki kísérleteinek tétje van, és nem „irodalmi életet él”. Abban azonban bizonyos vagyok, hogy provokál a jelenléte. A jelenléte, igenis.

1994. december 18.

Erdélyi Erzsébet – Nobel Iván

